

2. TRANZICE ANEB ODKUD KAM SE UBÍRÁ RUSKO

Rozpad sovětského komunistického bloku na konci 80. let XX. století otevřel v regionech střední a východní Evropy prostor pro nastartování procesu zásadních ekonomických, sociálních a politických změn (Beyme 1994; Linz - Stepan 1996; Pridham - Lewis 1996; Dawisha - Parrott 1997; Ágh 1998; Derleth 2000 a řada dalších).ⁱ Podstatou tohoto procesu se stal více či méně razantní rozchod s dosavadními (rozmanitými) v tomto prostoru panujícími (post)totalitárními a (post)autoritářskými modely a trend (staro)nových elit směřovat k demokratické státní formě.

(Post)komunistický prostor ovšem představuje velmi pestrou civilizační oblast, “heterogenní a vnitřně rozporuplný areál, tvořený kulturně, historicky, politicky, ekonomicky, sociálně, nábožensky a konfesijně, geograficky, demograficky či jazykově (*et cetera*) značně nesourodými a navíc vzájemně v mnoha ohledech notně propletenými útvary (zeměmi)” (Holzer 2000: 12). Z hlediska perspektivy transformačního procesu se pak jako klíčový jeví postřeh o různorodé historické zkušenosti těchto zemí (a v obecnější rovině regionů) s fenoménem demokracie (Wandycz 1998: 254-258), způsobující jednak odlišný pohled na minulé komunistické období, jednak lišící se vnímáním prostředků (nástrojů), používaných politickými aktéry pro získání, akumulaci a realizaci moci v politické praxi. Odtud pak např. při srovnání regionů střední a východní Evropy, jakkoli paralelně ovlivněných předcházející zkušeností s komunismem, jejich rozdílnost, ba nesouměřitelnost procesu tranzice, projevující se ve většině kvalitativních a kvantitativních znaků, jak v systémové a strukturně-institucionální dimenzi, tak i v rovině procesní, funkcionální a komunikační.

Při pohledu na centrální Evropu tak lze konstatovat, že se středoevropské politické elity relativně rychle a relativně úspěšně odpoutaly od komunistického “dědictví”, získaly legitimitu (nejprve revoluční, následně volební procedurou) a nastartovaly etapu budování pluralitních poměrů, které charakterizuje politicky i společensky víceméně nezpochybnovaný konsensus v otázce směru nastoupeného trendu, narušovaný pouze přirozenými debatami o instrumentální stránce tohoto procesu. Navzdory všem peripetiím se ve středoevropském regionu prosadily modely, zohledňující pluralitní realitu společenského uspořádání a “šetrně” přístupující k názorům jednotlivých participantů zápasu o moc, modely s pluralitně formovanými systémy politických stran a zprostředkování zájmů a jejich svobodně utvářenými zprostředkujícími vazbami na soustavu státních orgánů, adekvátně odrážejícími různorodost daných společenství (Antoszewski - Herbut 1998: 12-23).ⁱⁱ

Protikladně tomu se “nové” politické elity v zemích východní Evropy, alespoň verbálně, soustředily na téma (možné?, pravděpodobné?) restaurace komunismu(ů). Vzhledem k absenci širší tradice ideových konfliktů, které by se jako konstitutivní element odrážely v procesu formování pluralitní institucionální podoby postkomunistické společnosti, hrála v tomto areálu diskuse o žádoucím směru změn a o formě budoucího politického modelu, pokud byla vůbec otevřena, spíše marginální roli (Mishler - Rose 1996: 553-581). Pozornost byla naopak soustředěna na peripetie spojené s průběhem vlastní mocenské a personální etablance nových režimů, s přirozeným dopadem na institucionální podobu transformujících se, systémově “rozmanitých” politických soustav zemí východní Evropy.

Obečné poznámky o charakteristických rysech formujících se politických systémů v jednotlivých areálech postkomunistického prostoru ovšem nemají (ani nemohou) znamenat jejich vnitřní systémovou totožnost. Ačkoli totiž některé teorie předpokládají víceméně nivelizační vliv komunismu na jednotlivé země, viz např. Kitscheltova jednodílná klasifikace sovětského Ruska, sovětského Běloruska a sovětské Ukrajiny jako příkladů patrimoniálních komunistických režimů (Kitschelt 1995: 447-472), osudy těchto slovanských východoevropských státních útvarů se po rozdělení Sovětského svazuⁱⁱⁱ podstatným způsobem rozešly nejen s reáliemi baltských, kavkazských či středoasijských zemí, ale také vzájemně, neboť se jejich politické elity rozhodly naplnit zdánlivě obdobné, formálně demokratické modely institucionálně-komponentních subsystémů velmi odlišnými obsahy.

Nezávislá Ukrajina v průběhu 90. let dospěla k soustavě, která je charakterizovatelná (1) omezením systémových vstupů svobodného názorového spektra a (2) limitací procesu formování, kumulace a tvorby politické moci takřka výhradně na moment voleb, byť se odehrávajících ve víceméně demokratickém rámci (Birch 1997; Kuzio 1998; Wise - Brown 1998; Kravchuk 1999; Kuzio - D'Anieri - Kravchuk 1999 ad.). Tento model do značné míry odpovídá konstrukci “delegativní” demokracie G. O'Donnella, upozorňující na množící se existenci v jistém smyslu “pokřivených” politických režimů, které ustavení svých vizuálně demokratických institucionálních soustav nedoprovodily nastolením adekvátní politické kultury a naopak umožnily některým strukturám (staro)nových elit využít nekontrolovaného procesu privatizace k legitimizaci vlastní moci (O'Donnell 1994: 55-69).^{iv}

Samostatné Bělorusko se pak dokonce profilovalo (evidentně od r. 1994, tedy s nástupem A. Lukašenka na prezidentský post) jako polouzavřený systém, s proměnlivým, ale spíše prohlubujícím se použitím autoritářských metod ze strany postsovětských politických elit, kterým se podařilo “přežít” rizikovou fázi první let poslední dekády XX. století a zachovat si vlastní privilegované postavení. Způsob jeho garance již přitom nyní nespočívá v kompletním

totalitním instrumentariu (monopartismus, komunistická ideologie, centralizovaná plánovaná ekonomika atd.), nýbrž spíše v aplikaci reálných limitů v politické i socioekonomické praxi, plynoucích z mocenského potenciálu prezidentského tábora, umožňujícího adekvátní kontrolu běloruské společnosti. Kapacita staronové exekutivy společně s osobitě “položeným” názorovým spektrem běloruské veřejnosti, pro jejíž nikoli zanedbatelnou část představuje nostalgie po sovětské éře určující motivační zdroj (Kubicek 1996; Furman 1999; Koktyš 2000 ad.), tak zplodila osobitý postkomunistický “řízený” systém, svým způsobem odpovídající některým klasickým typologiím nedemokratických režimů (srovnat lze již např. termín “*tutelary democracy*”, tedy “poručnická demokracie”, a obecně klasifikaci politických systémů E. Shilse; Shils 1960).

Stále však zůstává otázka, jak charakterizovat a typologizovat postsovětské Rusko jako příklad postkomunistické tranzice, tedy změny od více, či méně stabilního nedemokratického systému k demokratické soustavě. Jaký je výsledek (neřku-li perspektiva) tranzitivního procesu Ruské federace? Představuje typický, nebo naopak specifický, ba klasickým modelům se vymykající transformační příklad? Nakolik jsou pokusy o analýzu geneze Ruska v 90. letech XX. století provázeny komplikacemi (a jakými)? Jaká je skutečná výpovědní hodnota standardních tezí sociálních věd, nutně v tomto případě propojujících komparativní politickou vědu s areálovými studii (Gelman 2001), pokud je aplikujeme na ruské realie v postsovětské periodě?

Základní peripetie analýzy postsovětského Ruska spočívá ve spíše abstraktně definovatelném, nicméně svými důsledky dalekosáhlém faktu. Dle náhledu řady autorů, a to nikoli pohybujících se výhradně v tranzitologických “vodách”, totiž nelze Rusko pojímat jako stát, jako víceméně standardní státní útvar, odpovídající běžným mezinárodně-právním, geopolitickým, strategickým, ba i geografickým atd. charakteristikám, nýbrž spíše (lépe, adekvátněji) jako civilizační oblast, jako v jistém smyslu “nadstátní” celek, tvořený velmi rozmanitými a pestrými, a tím pádem logicky i velmi protikladnými a z hlediska vlastní identity různorodě formovanými částmi, oblastmi, regiony, bývalými státními útvary apod. To vše je pak (často nedobrovolně, násilně) již po několik staletí propojeno a existenčně legitimizováno osobitou (jak co do obsahu, tak co do aplikace) imperiální ideou (Voegelin 2000: 35-36),^v přirozeně navíc opakovaně podrobovanou zpochybněním.

Tato jakási “absence” státu (neznamenající přirozeně totální strukturální “vyprázdňenost”), či přinejmenším chybějící tradice každodenního výkonu běžné správy státu, je přitom v ruských podmínkách nahrazována speciální mobilizační praxí, propojující do v podstatě paralelního toku procesy budování státu a budování impéria (Pipes 1998: 265).^{vi} Je možno ji přitom interpretovat jak na reáliích carského Ruska, tak na vývoji v bolševické periodě. V obou těchto érách se ruské (lži)tradiční elity koncentrovaly na mocenskou vnitřní i vnější expanzi, pohříchu nedoprovázenou adekvátními procesy fixace vazby ruská společnost - ruský stát, či snad též ruský lid - “jeho” reprezentace. Rusko se jednoduše řečeno v podstatě po celou dobu své staleté existence orientovalo na svůj “exteriér”, aniž by jej zaplnilo odpovídajícím obsahem. Sovětské období a víceméně úspěšný experiment s budováním komunistického monolitního bloku představuje v této opci vrcholný bod, navíc, jak již bylo naznačeno, nikoli diskontinuitní vůči carské periodě.^{vii}

Tato skutečnost měla (a má) přirozeně zásadní vliv na podobu vlastního transformačního procesu Ruska. Tomu se totiž dle této teze nepodrobil “pouze” jeden státní útvar, jakkoli mohutný a velmocensky formovaný, nýbrž přímo celý geopolitický prostor, dle některých pozorovatelů představující osobitou civilizační entitu a v tomto smyslu vlastně jednotlý, dle jiných naopak velmi křehce propojený pouty imperiální expanze a “velkoříšské” ideje, v minulosti slavné, aktuálně však chřadnoucí.^{viii} V prvním případě by se jednalo o zcela “novou” zkušenost s “revoluční” transformací celé jedné civilizace, nevylučující ani mimořádně výbušný průběh, v případě tranzice geopoliticky definovaného, vnitřně rozporného prostoru by zase bylo možno očekávat “velký třesk” ve smyslu bouřlivého rozkladného procesu nyní již ničím nevázaných menších celků. Nakolik tedy byla transformační realita Ruska ovlivněna naznačenými faktory?

Rozbor kterékoli tranzice je nutno začít co nejpřesnější typologickou destinací opouštěného systému (Gill 2000: 208-211). V tomto smyslu se situace jeví zdánlivě jednoduše, neboť zařazení politického systému Sovětského svazu jako nejklassičtějšího příkladu totalitního (ve smyslu nejvíce k jevu ideální totality aproximujícího) režimu je “jakoby” jednoznačné. Toto určení však neobstojí vzhledem ke skutečnosti, že sovětský režim prošel v průběhu své více než sedmdesátileté existence řadou proměn a ér, spojovaných příznačně se jmény soudobých komunistických vůdců. Z hlediska potřeb transformační analýzy tak stojíme před nutností popsat a definovat především periodu po nástupu M. S. Gorbačova na post generálního tajemníka CK KPSS (březen 1985).

Identifikace podstaty tohoto přibližně čtyřletého období, obecně nazývaného jako perestrojka^{ix} (s navazujícím pojmem glasnost^x), představuje první z klíčů transformační analýzy postsovětského Ruska. Navzdory oprávněné poznámce, že cílem perestrojkových reforem nebyla distance od komunistické praxe, nýbrž nerealistická vize opětovného oživení (údajně) prapůvodních ideových pramenů bolševismu a nalezení nových legitimačních zdrojů sovětské moci, zůstává skutečností, že M. Gorbačov svými “reformami” neresuscitoval komunismus, nýbrž naopak otevřel prostor k nastartování procesu s netušenými konsekvencemi, včetně rozkladu státního celku, v jehož čele stál. V tomto smyslu se motivace vůdců příslušného nedemokratického režimu nejeví z hlediska samotného momentu tranzice jako nejpodstatnější; poněkud jinak je tomu přirozeně co se týče perspektivy výsledku.

Zásadním faktem z hlediska perestrojkového období tak zůstává, že přiznáním ekonomických obtíží a obratem v zahraničně-politické linii Sovětského svazu až nepochopitelně lehkomyšlně umožnilo destabilizaci “dějinné pravdy”, na níž stála komunistická moc takřka sedm desetiletí, pravdy tvořící podstatu výkladu její vlastní legitimacy, spočívající v deklarovaném cíli definitivního osvobození lidstva (Voegelin 2000: 53).^{xi} V tomto smyslu je nutno postupně se dostavující průvodní jevy (“závody” s USA, tenze uvnitř bloku komunistických satelitů, hospodářská krize, sociální destabilizace, narůstající národnostní napětí v řadě regionů, resp. oblastí atd.) označit za přirozené důsledky této éry. Odtud pak též jen opatrné označení perestrojkového modelu jako posttotalitního, ve smyslu přechodu mezi jeho “zamrzlou” a “dospělou” fází (Linz - Stepan 1996: 42-51).

Od snahy o fixnější typologizaci lze ovšem nyní odhlédnout; jako důležitější se totiž jeví určení sumy systémových důsledků perestrojkové periody. Ta byla v každém případě příliš krátká a možná demokratická tradice Ruska příliš “tmou zahalená”, než aby vyprodukovaly skutečně liberalizační situaci, tedy onu primární “dekompresní” tranzitní fázi (Przeworski 1991), v níž by došlo k rozpadu starých elit a vzniku jednak silného a pragmaticky orientovaného reformního křídla v rámci dosud vládnoucích struktur, jednak opozičních, demokraticky orientovaných struktur, ochotných vstoupit s těmito pragmatiky do dialogu (Gill 2000: 216). Perestrojka tak sice na jedné straně rozložila totalitní stavbu komunismu, na straně druhé ovšem nevedla ke vzniku komplexně pojaté demokratické doktríny, nýbrž “pouze” vyvolala očekávání skutečných politických i ekonomických reforem.

Tato reálná absence seriózní liberální fáze a nepřítomnost dvou typů (anti)systémových struktur-účastníků tranzice problematizuje aplikaci některého z klasických přechodových schémat (viz dohoda starých a nových elit; Di Palma; Karl - Schmitter; Linz; Mainwaring; Share; Viola) a dle některých autorů (Ševcova 1999) představuje základní rozdíl ruského

transformačního procesu ve srovnání s jinými zeměmi. Připočteme-li k těmto postřehům již zmíněný fakt, že se tranzitivní proces odehrával nikoli ve stabilně definovaných státních hranicích, nýbrž na pozadí rozkladu sovětského bloku (i samotného Sovětského svazu jako jeho bývalého jádra) a vzniku samostatného Ruska, pak se proces vlastní proměny v ruských (a dalších postsovětských) poměrech mění ve značně specifický (navíc s bezprecedentním rozměrem transformace jaderné mocnosti) historický fenomén. Má nesporně obtížná komparovatelnost s jinými modely a procesy znamenat, že je v případě ruské tranzice nutno pracovat se zcela autonomní typologií?^{xii}

Při hledání odpovědi na tuto otázku je namístě soustředit se na průběh samotné změny, tedy na rozpad SSSR na přelomu 80. a 90. let, a na faktory s bezprostředním vlivem na ruský přechod. Mezi ně je nutno zahrnout na prvním místě přetrvávající, předchozí sociopolitickou zkušeností formované pojetí moci a státu, charakteristické jednak důrazem na podřízenost a subordinaci vůči (ne)odpovědnému vůdci-arbitrovi, jednak symbiózou ideologické zaslepenosti a vágně formulovaných tradic. Jako důsledky těchto jevů je nutno jmenovat vnímání voleb jako potvrzení personifikace moci, mentální neochotu politických elit k dialogu a kompromisu a sklon ke konfrontacím. V tomto smyslu lze ruskou tranzici definovat jako čekání na moment, kdy dojde k překonání dosavadní personifikace institucionalizací.

V praktické rovině se naznačené momenty (včetně absence očekávatelných “aktérů”) odrazily ve faktu, že ruská transformace byla zahájena takřka privátně sjednanou dohodou relativně malé skupiny pragmatiků ze sovětských struktur (Jelcin), schopných respektovat globální realitu konce Svazu a představit si perspektivní vize (1) suverenity Ruska a (2) nutnosti ekonomické reformy, s některými částmi formujícími se regionálních a lokálních byrokratických elit a též víceméně solitérními představiteli soudobé demokratické opozice (Sacharov). A pochopitelně též ve skutečnosti, že se této osobité alianci podařilo v srpnu 1991 překonat odpor reakčně naladěných struktur, reprezentovaných Státním výborem pro výjimečný stav (GKČP).

Při reflexi ruské tranzice však není klíčovým problémem, zda se přikloníme k zastáncům tzv. “paktů”, poukazujícím na fakt, že tyto dohody umožňují následnou konsolidaci systému a přinášejí ve svém důsledku novému režimu kýženou legitimitu (Karl - Schmitter 1991; Przeworski 1991; Huntington 1995; Ševcova 1999), nebo k jejich odpůrcům (Linz - Stepan 1996), upozorňujícím na pravděpodobnost upadnutí daných zemí do následných vnitřních problémů.^{xiii} Ba nejsme nuceni se ani vyslovit k provokativní tranzitologické tezi, že “demokracie nepotřebuje demokraty” (Rustow 1970). Z hlediska geneze ruského politického

systemu se totiž jako důležitější jeví skutečnost, že prováděná změna nebyla doprovázena komplexní dohodou o “pravidlech hry” a představovala neoficiální “dočasnou alianci okamžitých zájmů” (Sakwa 1999), nevylučující v budoucnu dokonce ani stav “války všech proti všem”. Zmíněná neformální aliance se tak týkala pouze některých aktuálních, víceméně praktických otázek (rozpad SSSR a nástupnická role Ruska plus rétorika startu ekonomických reform), a naopak se až “štitivě” vyhnula širší reflexi minulosti (především svazové komunistické, ale koneckonců i carské, viz “přešlapování” kolem tématu role v exilu žijících Romanovců), neučinila onu proslulou “čáru za minulostí” a neumožnila tak vznik širší, ba celonárodní konsensuální báze pro systémové reformy.^{xiv}

Právě absence konsensu stran směru dalšího vývoje Ruska způsobila situaci, v níž se bazírování na demokratickém modelu mohlo jevit jako svým způsobem slabost, pro nové vládnoucí elity příliš nákladná. V této souvislosti lze hovořit o “problematické tradici” ruské politiky, která i v současnosti komplikuje v ruských reáliích použití politického kompromisu a upřednostňuje spíše povrchní přístup k pojmu demokracie,^{xv} za nímž je viděn “pouze” relativně široký rejstřík svobod (systémově vedoucí k polarizovaně pluralitnímu uspořádání), bez adekvátního “povinnostního” zázemí (Ševcova 1999: 482).

Tato atmosféra absence trvalé společenské podpory transformaci následně způsobila, že ruské reformy, v podstatě veřejností ztotožněné s Gajdarovou koncepcí nástupu tržní ekonomiky, získaly spíše (především) administrativní charakter a nepřinesly pro širší společenské struktury okamžité a citelné “efekty”. Jeví se pak logické, že se jejich základem nestala volebním procesem legitimizovaná elektorátní podpora, nýbrž že byl reformní proces ztotožněn s privilegovanou rolí byrokracie, nesoucí pohříchu řadu znaků a hodnot sovětské éry. Na vedlejší koleji se naopak ocitla nejprve při přechodu “shora” “použitá”, následně však jak z ideové destinace prostředků a cílů, tak z vlastní reformní praxe víceméně “vyloučená” vrstva intelektuálů-demokratů (navíc tápající, zda se má vůbec o koho opřít). V tomto prostředí se pak nevytvořilo přirozené klima pro vznik etablované a stabilní střední třídy. Tyto “subjektivní” okolnosti ruské tranzice pak jsou často doplňovány o upozornění na specifickou odpovědnost B. Jelcina, úspěšného realizátora pádu komunismu, ale též osoby, která svou vlastní politickou praxí nasměrovala Rusko k vnitřně konfliktnímu uspořádání (viz nešťastné, ba neoprávněné pojmání říjnových událostí r. 1993 jako základního systémového znaku ruské transformace).

Tyto postřehy stran ruského transformačního procesu lze “naroubovat” na klasickou tranzitologickou debatu o míře závislosti demokracie na ekonomickém rozvoji a prosperitě. Třebaže teze o jejich plné vzájemné podmíněnosti (Kitschelt 1992: 7-50) byla podrobena

citelné kritice, zůstává ekonomická efektivita významnou podmínkou přežití různých typů režimů, a to nikoli pouze demokratických. Neúspěch ekonomické liberalizace totiž znamená slabost politických institucí, přičemž ekonomické reformy se stávají důkazem a též symbolem destabilizace. V takové atmosféře tendují politické elity k autokratickým postupům, navíc s podporou vrstvy technokratů, kteří v této metodice vidí kýžený model k dokončení modernizace (Przeworski 1991). Odraz těchto teoretických postřehů v ruských poměrech je nasnadě.

Na druhé straně žádoucí vznik toho, co politická věda nazývá “občanskou společností”, se ve světle vývoje některých areálů (viz např. konfuciánská báze nástupu liberální demokracie v jihovýchodní Asii) nejeví jako nevyhnutelná systémová podmínka demokratizačního procesu (Ševcova 1999: 498). Není přitom v této souvislosti nutno nikterak polemizovat s postřehem, že ruské reálie nabízejí spíše nekompletní rejstřík sociálních struktur, které by mohly na tomto procesu participovat.

A tak se lze při vědomí všech předcházejících poznámek vrátit k původnímu dilematu: je ruská tranzice posledních deseti let XX. století unikátní, či ne? Na jedné straně se zdá, že v obecné rovině nemusí reprezentovat svébytný model překonávání levicového totalitního systému a vybočovat z globálního kontextu geneze postkomunistické střední a východní Evropy, areálu, který proměňuje i potvrzuje koncepty západní vědy o přechodech k demokracii: viz model revoluce shora, realizovaný koalici pragmatiků a technokratů, víceméně klíčová role starých elit, nebezpečí vlivu rozmanitě formovaných oligarchií atd.^{xvi}

Naopak specifičnost ruských reforem, jak se zdá, spočívá především ve skutečnosti, že svým způsobem standardní transformační procesy a jevy jsou realizovány v sociálním prostředí, kterému chybí nejen zkušenost s demokracií jako státní formou, ale dokonce i její, byť solitérní, zastánci (viz minimální úloha demokratické opozice v sovětských podmínkách), a které tak logicky v konfrontaci s novými otázkami a problémy (jež sovětský sociální typus tzv. neznal, neboť je buď ignoroval, nebo mocensky potlačoval - viz národnostní a etnický kvas, destrukce socioekonomické báze země, ekologická realita) upřednostnilo spíše důvěrně známá a vyzkoušená zvyková schémata. Radikalita změny a “výzva” očekávání Západu zde tedy byla konfrontována s (a následně formována) “tíhou” tradice, což se týkalo i některých institucí, např. armády a silových struktur, které se (na rozdíl od Latinské Ameriky)^{xvii} jen neochotně vzdávaly své pokřiveně privilegované pozice ze sovětských dob. Určení směru budoucího vývoje Ruska tudíž spočívá ve vyřešení dilematu, zda se ruské elity rozhodnou

pokusit se adaptovat ruskou společnost na novou situaci, jakkoli charakteristickou řadou tenzí, nebo se poddají “pohodlí” autokratických metod.

A tak lze jako možné prozatímní, další text “nepředbíhající” shrnutí popisu přechodu Ruska propojit s klasickou tranzitologickou tezí, jež konstatuje, že ne každý proces tranzice politického systému musí nutně skončit úspěšně (Przeworski 1991; Merkel 1998: 33-35). Tento realismus politické teorie, motivovaný zkušenostmi předcházejících přechodových procesů rozmanitých kolektivních areálů i solitérních příkladů, se právě při deskripci postsovětských reálií jeví jako jediný možný přístup, umožňující (garantující) úspěch činěné analýzy. Následující kapitoly by tedy měly nabídnout jednak popis dopadů přechodových procesů na jednotlivé systémové i mimosystémové aktéry, jednak odpovědět na otázku, do jakého stavu tyto procesy dovedly Rusko počátku XXI. století.

ⁱ Jako možné komparace se nabízejí (přinejmenším z institucionálního hlediska) Latinská Amerika (Lijphart - Waisman 1996) a též jihovýchodní Evropa, kde politické elity svou postkomunistickou tranzitní “modernizaci” propojily, v duchu panujících historických tradic a povědomí jejich nesmazatelnosti, s upřednostněním národních a etnických práv, kterýžto koncept vedl k opakovaným válečným konfliktům lokálního rázu, s nepřehlednými náboženskými, etnickými a migračními následky (Pridham - Lewis 1996).

ⁱⁱ Toto konstatování ob stojí i v souvislosti s debatou o využitelnosti a pozitivěch “neokorporativního” modelu pro transformující se postkomunistické soustavy, která byla s odkazem na renesanci termínu neokorporativismus v 70. a 80. letech (Lehmbruch - Schmitter 1982) otevřena v sociálních vědách v první polovině 90. let (Staniszki 1994).

ⁱⁱⁱ K historickému vývoji Sovětského svazu viz široká literatura. Např. Hosking, G. A.: *A History of the Soviet Union*, Collins, Fontane Press 1985; McCauley, M.: *The Soviet Union 1917 - 1991*, New York, Longman 1993; Malia, M.: *Sowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego 1917 - 1991*, Warszawa, Philip Wilson 1998; Kenez, P.: *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, Cambridge, Cambridge UP 1999; Sakwa, R.: *The Rise and Fall of the Soviet Union*, London, Routledge 1999 a další.

^{iv} Srovnat lze též termín “elektorátní” demokracie (Duleba - Hirman 1999: 93-97).

^v Pozoruhodné umělecké ztvárnění této skutečnosti (a též jejích následků) viz Kapuscinského kniha *Imperium* (Warszawa 1999).

^{vi} Na rozdíl od Západu, kde se jednalo o oddělené procesy: tamní moderní impéria (francouzské, britské apod.) vznikala až po etablaci příslušného národního státu.

^{vii} Toto konstatování neznamená položení rovnítka mezi carskou a bolševickou érou, nýbrž spíše metodologický postřeh stran obdobného pohledu (přirozeně jinak motivovaného) na roli státu

(impéria) z hlediska ruských reálií. O identitu tohoto trendu a jeho konsekvence pro perspektivu geneze Ruska počátku XXI. století se nicméně vede dalekosáhlý spor (R. Pipes vs. M. Malia).

^{viii} Nikoli však, jak se zdá, odumírající, a to navzdory některým optimistickým vizím konce věku ideologií a definitivního vítězství liberalismu (F. Fukuyama).

^{ix} Perestrojka primárně znamenala přestavbu sovětské ekonomiky ve smyslu přechodu od centrálně plánované k “tržní socialistické”.

^x Podstatou glasnosti měly být informační otevřenost vůči veřejnosti (včetně zahraničí) a umožnění svobodné celospolečenské politické diskuse včetně struktur KPSS.

^{xi} Viz debata o skutečném (podněcujícím, či naopak pasivním) podílu Západu na procesu rozpadu sovětského komunismu. Takřka radikální stanovisko o roli glasnosti, která “předčila naděje západních antikomunistů v diskreditaci institucí centrálního plánování”, zaujímá např. J. Gray (1993: 245).

^{xii} Viz dalekosáhlý rozpor mezi metodologickými možnostmi, které v případě “*case-studies*” nabízí komparatistika: “*theory-testing*” versus “*theory-building*” (Lijphart 1971: 691-692).

^{xiii} Nemluvě o problému kritiky tranzitologické metodiky z pohledu výhod a nevýhod využití areálových studií (Bunce 1995a, 1995b). Naznačenou otázku lze interpretovat právě na diskusi stran kritiky koncepce přechodů k demokracii T. Lynn Karlové a P. C. Schmittera, jejichž snaha o aplikaci tranzitologické typologie na (post)komunistický kontext byla mj. postavena na odmítnutí metodologické “zkratkovitosti” a nedostatečnosti setrvávání na úrovni areálových studií (Karl - Schmitter 1991: 269-284).

^{xiv} Problematická je v této souvislosti interpretace faktu, že Rusko nebylo na začátku 90. let vystaveno takové vlně nacionální mobilizace, jako většina ostatních postsovětských zemí, což možná zabránilo vzniku obecného chaosu, předpokladatelného vzhledem ke komplikované etnické struktuře Ruska.

^{xv} Interpretace role B. Jelcina po r. 1991 je v této souvislosti do značné míry dána subjektivním pohledem daného autora: od obvinění z trendu vědomé limitace demokratických reforem, přes údajnou koncentraci na arbitrážní roli, až po “pochvalu” za víceméně demokratický postup.

^{xvi} V této souvislosti je nutno upozornit na časté komparace ruských reálií s latinskoamerickými tranzicemi 60. a 70. let. Zda ovšem jde ve smyslu předcházejících poznámek Rusko cestou Latinské Ameriky zůstává otázkou.

^{xvii} Zde se v řadě případů prosadil “nový profesionalismus”, znamenající ochotu armády podílet se na procesu překonávání politické i ekonomické krize, ba dokonce vystupovat v roli garanta ústavy a stimulátoru modernizace.